

ERKEN MODERN DÖNEMDE İNGİLTERE'DE CADILIK VE MACBETH'İN CADILARI WITCHCRAFT IN EARLY MODERN ENGLAND AND THE WITCHES IN MACBETH

Doç. Dr. Dilek YİĞİT*
Hazine ve Maliye Bakanlığı
dilek.yigit@hmb.gov.tr

Öz

14. yüzyıla kadar Katolik Kilisesi cadılığı ve cadılara inancı illüzyon olarak nitelendirmiştir. Kilise'nin bu yaklaşımı 14. yüzyılda değişmiş, Kilise cadılığın gerçek olduğu ve cadıların faaliyetlerinin sonuç ürettiği yönündeki görüşü benimsemiştir. Katolik Kilisesi'nin cadılığa yaklaşımındaki bu değişim Avrupa'da cadı avının başlamasına neden olmuş, 16. yüzyılda Protestan reformasyon sürecinin başlamasıyla da cadı avı yaygınlaşmış ve şiddetlenmiştir. Dolayısıyla Avrupa'da 14. ve 17. yüzyıllar arasındaki tarihsel döneme cadı avı damgasını vurmuştur. İngiltere'deki cadı avı ise, ülkeye özgü koşullar nedeniyle, Kıta Avrupası'nda olduğu kadar yaygın ve şiddetli olmamıştır. Ancak Kraliçe I. Elizabeth ve Kral VI(I). James dönemlerinde İngiltere'de cadı avında artış yaşanmıştır. Shakespeare Macbeth adlı eserini Kıta Avrupası'nda ve İngiltere'de cadı avının arttığı koşullarda yazmıştır. Macbeth İskoç beyi Macbeth'in güç arzusu ile tahtı gasp etmesini ve tahtan indirilişini anlatmaktadır ama Macbeth'deki anahtar rol cadılara aittir. Bu makalenin amacı İngiltere'de cadı avının Avrupa'nın diğer bölgelerindeki kadar şiddetli olmamasının nedenlerinden birini teşkil eden cadılığa ve cadılara atfedilen anlamın Kıta Avrupası'ndan nasıl farklılaştığını analiz

* ORCID: orcid.org/0000-0003-3132-6110

etmek ve bu analiz kapsamında Macbeth'deki cadıların cadılık olgusunu ne şekilde temsil ettiğini tartışmaktır; bu tartışma Macbeth'in cadılarının İngiltere'den mi yoksa Kıta Avrupası'ndan mı olduğu konusunda fikir yürütmemize yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Shakespeare, Kral VI (I). James, Macbeth, Cadılık, Cadı Avı

Abstract

Until the 14th century, the Catholic Church considered witchcraft and belief in witches as an illusion. But the position of the Catholic Church evolved to the point where witchcraft was not an illusion and witches had actual powers. The Catholic Church's new attitude to witchcraft resulted in the witch hunt in Europe. The witch hunt gained momentum during the Protestant reformation process which began in 16th century. Therefore, the witch hunt left its mark on the historical period between the 14th and 17th centuries. The witch hunt in England did not resemble the continental pattern and had never been so ubiquitous or severe as a result of conditions specific to England. But during the reigns of Elizabeth I and James VI and I the witch hunt increased in England. Shakespeare wrote Macbeth when the witch hunt increased in England and Continental Europe. Macbeth is a story about the desire of power of Macbeth but a key to the play is witches. The aim of the article is to analyse the way in which the phenomenon of witchcraft differed in England and in Continental Europe and discuss how the witches in Macbeth represent the phenomenon of witchcraft so as to answer the question whether the witches in Macbeth were from England or Continental Europe.

Key Words: Shakespeare, King James VI and I, Macbeth, witchcraft, witch hunt

Giriş

Avrupa'da 14. yüzyıl Katolik Kilisesi'nin cadılık konusuna dair yaklaşımının değiştiği dönem olmuştur; cadılığı ve cadılara inancı bir fantezi, illüzyon olarak gören Kilise, tutumunu değiştirip, cadıların gerçek ve faaliyetlerinin sonuç ürettiğine yönelik görüşü benimseyince ve cadı avı başlatınca Avrupa toplumlarında zaten mevcut olan cadı korkusu hızla yaygınlaşmıştır. 16. yüzyılda başlayan Protestan reformasyon sürecinde cadı avı artmış ve şiddetlenmiştir. Dolayısıyla Avrupa'da 14. ve 17. yüzyıllar arasındaki tarihsel kesite cadı avı damgasını vurmuştur.

16. yüzyılda Avrupa’da cadı avı yaygınlaşmakta ve şiddetlenmekte iken, Protestan reformasyon sürecinden geçen İngiltere’de de cadı avında artış görülmüştür; ancak İngiltere’de cadı avı Avrupa’nın diğer bölgelerinde olduğu kadar yaygın ve şiddetli olmamıştır. Bu durumun nedenlerinin İngiltere’ye özgü nedenler olduğu aşıkardır ve bu nedenler İngiltere’de cadı ve cadılığa atfedilen anlamlarda, cadılığa dair İngiliz mevzuatında, İngiliz toplumunda kadının statüsünde ve İngiltere tahtına kadın monarkların oturmasının cinsiyetçi yaklaşımların yaygınlaşmasını kısmen de olsa önleyebilmesinde aranmaktadır.

İngiliz edebiyatı denildiğinde akla ilk gelen isimlerden Shakespeare hem İngiltere’de hem de Avrupa’nın diğer bölgelerinde cadı avının yaşandığı koşullarda eserlerini kaleme almıştır. Cadılık ve cadı avı açısından Shakespeare’in içinde bulunduğu koşullardan etkilenmiş olduğunun en açık örneklerinden biri Macbeth adlı eseridir. Macbeth’de olaylar eserin baş karakterleri Macbeth ve Banquo’nun cadılar ile karşılaşması ile başlar ve eserin tamamı cadıların habis varlıkları ile insan üzerindeki olumsuz etkileri ile doludur (Curry, 1933:425). Shakespeare’in Macbeth’de okuyucularına ve izleyicilerine sunduğu cadılar görüntüleri, söylemleri ve eylemleri ile Avrupa’daki cadı imajına uygunluk göstermekte midir? Bu soruya yanıt aramayı amaçlayan makalede, öncelikle Avrupa’da cadılık olgusu ve cadı avı tarihi bir perspektif ile ele alınacak, sonrasında İngiltere’de cadılık ve cadı avı konuları Avrupa’nın diğer bölgelerinden farklılıkları kapsamında değerlendirilecektir; bu değerlendirme Shakespeare’in Macbeth’deki cadılarının Kıta Avrupası’ndan mı yoksa İngiltere’den mi olduğu konusunda bir sonuç çıkarmaya imkân tanıyacaktır.

1.Avrupa’da Cadılık: Tarihi Perspektif

Avrupa’da 14. ve 17. yüzyıllar arasındaki tarihsel kesite cadı avı damgasını vurmuştur. Bu tarihsel kesitte cadılıkla itham edilen ve cezalandırılanların sayısı tam olarak bilinmiyor olsa da, tahminler yüz binleri hatta bir milyonu işaret etmektedir (Ben-Yehuda, 1980:1; Smith, 1992:99-100). Oysa Avrupa’da 14. yüzyıldan önce de büyü ve sihir faaliyetlerinin yaygın olduğu ve

cadı avlarının gerçekleştirildiği bilinmektedir ama cadılık bağlamında 14. ve 17. yüzyıllar arası dönemi özel kılan Katolik Kilisesi'nin büyücülük ve cadılığa dair tavrındaki değişimin ve 16. yüzyılda başlayan Protestan reformasyon hareketinin etkisiyle cadılık ile mücadelenin sertleşmesine bağlı olarak cadı avının muazzam ölçüde yoğunlaşmış olmasıdır.

14. yüzyıla kadar Katolik Kilisesi'nin cadılığa yaklaşımını, kökeninin 9. ya da 10. yüzyıla dayandığı tahmin edilen *Canon Episcopi* belirlemiştir. Bu yaklaşım cadıların eylemlerini fantezi ve illüzyon olarak tanımlarken, cadıların gerçek olduğuna dair inancı da sapkınlık olarak nitelendirmektedir (Ben-Yehuda,1981:326; Robbins, 1963:551). Erken Orta Çağ boyunca büyücüler ve cadılar şeytan tarafından aldatılmış, kandırılmış kurbanlar olarak görüldüğünden Kilise bu kişilere karşı sert önlemler alma arayışına girmemiştir (Bailey, 2001:964). Kilise cadılara inancı kınamaktadır ama cadıların faaliyetlerinin gerçekliğini ve sonuç üretebileceğini de kabul etmemekte, adeta cadılık konusunu fazla ciddiye alıyor görünmemektedir. Katolik Kilisesi'nin bu yaklaşımı Papa XXII. John'un göreve gelmesiyle değişmiştir; zira 1316-1334 döneminde görev yapan Papa XXII. John büyücülüğün ve cadılığın gerçek olduğuna, büyücülük faaliyetlerinin sonuç ürettiğine inanmakta ve Avrupa'da büyücülük ve cadılık faaliyetlerinin de hızla yayıldığını düşünmektedir. Hal böyle olunca cadılıkla mücadele amacıyla 1326'da düzenlenen Papalık fetvası *Super Illius Specula* ile cadılık faaliyetleri ile uğraşan Hıristiyanların aforoz edileceği açıklanmış, bu açıklama sonrası cadı avlarında artış gözlemlenirken, *Super Illius Specula* Orta Çağ boyunca cadılık ve büyücülük ile mücadelenin temelini oluşturmuştur.

Papa XXII. John'un papalık dönemi cadılığı illüzyon, fantezi olarak gören Kilise yaklaşımının değiştiği süreç olmuştur; Kilise artık cadıların gerçek olduğunu kabul etmekte ve cezalandırılması gerektiğini düşünmektedir. 1484-1492 yılları arasında görev yapan Papa VIII. Innocent'in papalık dönemi ise cadılığa ve faaliyetlerinin sonuç verdiğine yönelik inancın artık Katolik öğretinin parçasına dönüştüğü süreç olmuştur (Schuyler, 1987:20). Papa VIII. Innocent 1484 tarihli *Summis desiderantes affectibus* ile cadılığın varlığını onaylarken Engizitörler Kramer ve

Sprenger'ı cadılıkla mücadele etmekle yetkilendirmiştir. Papa tarafından görevlendirilen Engizitörler Kramer ve Sprenger tarafından kaleme alınan ve 1486 yılında yayınlanan *Malleus Maleficarum* ise cadıların güçleriyle ilgili ana bilgi kaynağı niteliğiyle Avrupa'da her cadı davasında kullanılan el kitabına dönüşmüştür (Schuyler, 1987:20). Avrupa'da cadı avı *Malleus Maleficarum*'ın yayını sonrası daha da hızla artmıştır (Ben-Yehuda,1981:327). Orta Çağ Avrupası'ndaki siyasal ve toplumsal yapı içinde Kilise'nin hem kural koyucu hem de kural uygulayıcı rolü nedeniyle, Kilise'nin büyücülüğe ve cadılığa yaklaşımında görülen değişim Avrupa'da cadılık korkusunu artırmış ve cadı avını yoğunlaştırmıştır; dolayısıyla Avrupa'da cadı miti oluşumuna en büyük katkıyı Katolik Kilisesi yapmıştır.

Ancak Avrupa'da cadı mitinin oluşumuna en büyük katkıyı Katolik Kilisesi yapsa da, cadı avını zirveye taşıyan Protestan reformasyon süreci olmuştur. Protestan reformasyon hareketi cadıların şeytan ile iş birliği halinde olduğu yönündeki inanca yaptığı güçlü vurgu çerçevesinde, Katolik Kilisesi'nin başlattığı cadıların şeytanlaştırılması sürecine katkı yapmış, hatta Protestanların cadılık ve cadı anlayışının temelini Katolik Kilisesi'nin eseri *Malleus Maleficarum* oluşturmuştur; Protestan anlayışta cadı avı kötülüğün köklerini yok etmenin en iyi yolu olarak lanse edilmiştir (Lehmann, 1988:116; Anderson ve Gordon, 1978:173). Diğer taraftan tıpkı Katolisizm gibi Protestanlık da Hıristiyanlığın cadıların tehdidi altında olduğu kanısıyla cadı avı konusunda Katolisizm kadar kararlı olmuştur (Hoak, 1983:1273; Ben-Yehuda, 1980:15). Gelinek noktada, daha önce yıkıcı doğüstü figürlerle ilişkilendirilen şeytani güçler artık cadılara aktarılmıştır (Simpson, 1996:16). Üstelik cadılık Katolisizm ve Protestanlık rekabeti kapsamında tarafların birbirlerini suçlamalarında araçsallaştırılmış olduğundan, bir başka deyişle Katolikler Protestanların, Protestanlar Katoliklerin cadı olduğu gerekçesi ile peşine düşmüş iken (Schoeneman, 1975:545), cadı avı daha da şiddetlenmiştir; cadı avı bir bakıma din çatışmalarının tezahürü olmuştur. Protestan reformasyon sürecinde cadı avındaki artış, cadılık suçlamalarının hem birleştirici hem de ayrıştırıcı rol oynayabilmesinden de kaynaklanmıştır (Darr, 2017:1577); zira

cadılık suçlamaları Katolikleri ve Protestanları birbirlerinden ayrıştırırken, aynı safta yer alanlar arasında birleştirici faktör olarak kullanılmak istenmiştir. Dolayısıyla Katolikler ve Protestanlar 14. ve 17. yüzyıllar arası döneme cadı avının damga vurmasının sorumlusu olarak birbirlerine işaret ettiklerinde, her iki taraf da haklı olmaktadır (Lehmann, 1988:107).

Avrupa'da 14. ve 17. yüzyıl tarihsel kesitinde cadı avının en belirgin özelliği cadılıkla itham edilenlerin ve cezalandırılanların büyük çoğunluğunun kadın olmasıdır; cadı avının kurbanlarının %80'inden fazlasının kadın olduğu tahmin edilmektedir (Barstow, 1988:7); adeta cadı avı kadın avına dönüşmüştür. Cadılık ve cinsiyet arasında açık bir bağlantı kurulmuş olduğunu gösteren bu durum çeşitli faktörler ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Cadılıkla itham edilen kadınların toplumun en yoksul kesimlerinden ve sosyal olarak dışlanmış, ekonomik anlamda bağımlı olmaları bu duruma ekonomik açıdan getirilen bir açıklama çabası iken; sosyolojik açıdan yapılan açıklama çabası bu dönemde yaşanmakta olan sosyal değişim sürecinde erkeğin sahip olduğu statükoyu korumak ve kadını ataerkil kontrol altında tutmayı sürdürebilmek için cadılık suçlamalarını araçsallaştırmış olduğuna işaret etmektedir. Demografik bakış açısı ise, Avrupa'da 14. yüzyılda veba salgını nedeniyle nüfusun %30-50 oranında azaldığının, salgın sonrasında ise nüfus artışının gerçekleşmediğinin ve bunun sorumlusu olarak kadının değişen rolünün gösterildiğinin altını çizerek, cadı avını "kadına tepkinin" ürünü olarak okumaktadır (Smith, 1992:101). Diğer taraftan tarihsel bakış açısı bu dönemde cadılıkla suçlananların büyük çoğunluğunun kadın olmasını 14. yüzyıl öncesinde de büyü ve sihirin kadınlara atfedilen bir özellik olmasına, cadılığın "feminen alan" olarak görülmesine bağlamaktadır; zaten tarih boyunca yavaş yavaş oluşmuş olan cadı-kadın klişesi mevcuttur ve 14. ve 17. yüzyıllar arasında bu klişe daha belirgin hale getirilmiştir. Üstelik Protestan reformasyon sürecinin Katolisizmin kadına bakış açısını değiştirmek gibi bir çabası da olmadığından (Anderson ve Gordon, 1978:173-174), Katolikler gibi Protestanların da cadı avında hedef kadınlar olmuştur.

Tarihsel perspektif cadı korkusunun ve cadı avındaki artışın toplumsal değişim süreçlerinin ürünü olduğunu göstermektedir. Katolik Kilisesi'nin cadı avı başlatmasının nedeni 13. yüzyıldan itibaren Orta Çağ düzeninin değişim geçirmeye başlaması ve bu değişimin Kilise tarafından tehdit olarak algılanmasıdır. Zira yoğunlaşan ekonomik ve ticari faaliyetler, büyüyen ve gelişmeye başlayan şehirler Kilise'nin hâkim olduğu feodal düzenin yıkılması anlamı taşımaktadır. Bu açıdan Kilise'nin cadı avı, değişime karşı durmak, değişimi önlemek ve geleneksel düzeni koruyabilmek anlamında negatif bir tepkidir; cadılık adeta Katolik Kilisesi'nin gücünü ve otoritesini sürdürebilmek adına ihtiyaç duyduğu ve yarattığı düşmandır (Ben-Yehuda,1980:14-15). Protestan reformasyon sürecinde cadı avının yoğunlaşması ise, Protestanlığın Katolik Kilisesi'ne meydan okuması ile başlayan değişim sürecinin ürünüdür; bu değişim sürecinde Katolik Kilisesi Protestan muhalefete karşı direnmeye çalışırken, Protestanlık da kaynaklık ettiği yeni düzeni meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

2.İngiltere'de Cadılık ve Cadı Avı

İngiltere'nin Hıristiyanlaşma süreci 7. yüzyılın sonunda tamamlanmıştır; Hıristiyanlık öncesinde de büyüye ve cadılara inancın mevcut olduğu İngiltere Katolik Avrupa'nın bir parçası olduktan sonra, din adamlarının cadılığa dair görüşleri Roma Katolik Kilisesi'nin görüşlerini yansıtmıştır (Murray, 1917:229-233). Dolayısıyla Katolik Kilisesi'nin cadılığa yaklaşımında zaman içinde yaşanan değişimin İngiltere'de yansımaları olmuş olabilir ama İngiliz toplumunda sihir ve büyücülük faaliyetlerine yönelik yaklaşım hep ılımlı olmuştur. 14.-17. yüzyıl tarihsel kesitinde Avrupa'ya cadı avı damgasını vururken, İngiltere'deki cadı avı Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu kadar yaygın ve şiddetli gerçekleşmemiştir. Ancak İngiltere'de Protestan reformasyon sürecinin başlamasını müteakip cadı avında, Kıta Avrupası ile kıyaslanamayacak ölçüde de olsa, artış görülmüştür. Protestan Kraliçe I. Elizabeth döneminde artan cadı avı Protestan olan ve tarihe cadı avcısı kral olarak iz bırakan İskoç Kral VI. James'in İngiltere tahtına I. James olarak çıkmasından sonra da sürdürülmüştür.

İngiltere’de Protestan reformasyon sürecini başlatan Kral VIII. Henry döneminde, 1542 yılında cadılık bir yasal düzenleme ile suç sayılmıştır. VIII. Henry’yi böylesine bir düzenleme yapmaya yönlendiren faktörün Avrupa’da artan cadı korkusu ve cadı avı olduğu muhakkaktır; bu koşullarda VIII. Henry ülkesinde cadılığa karşı önlem alma zorunluluğu hissetmiş olmalıdır. Ancak tarihçiler VIII. Henry döneminde anılan yasal düzenlemeye istinaden kayda değer bir cadı davası olmadığına dikkat çekmektedir. Zaten bu yasal düzenleme Kral VI. Edward döneminde yürürlükten kaldırılmıştır ve Kraliçe I. Mary döneminde cadılığa dair özel bir düzenleme yapılmadığı bilinmektedir. Kraliçe I. Elizabeth döneminde, 1563 yılında yapılan bir düzenleme ile hangi sihir, büyü faaliyetlerinin hangi cezaları gerektirdiği belirlenmiştir. I. Elizabeth döneminde ülkede cadı korkusu geçmiş yıllara göre artmış olsa da, söz konusu yasal düzenlemenin Kıta Avrupası’ndakilere nispetle hafif cezalar öngörmekte olduğu dikkat çekicidir; zira bu düzenleme uyarınca cadılık olarak atfedilen her faaliyet ölüm cezası gerektirmemektedir (De Angelis, 2019:1-5). İskoç Kral VI. James’in İngiltere tahtına çıkmasından hemen sonra 1604 yılında yapılan ve 1736 yılına kadar yürürlükte kalacak olan yeni bir yasal düzenleme ile cadılar şeytanın yaratıkları olarak tanımlanırken, cadılık ölüm cezası gerektiren suç olarak belirlenmiştir (Vanysacker, 2010:698); böylelikle cadılıkla itham edilenlere hafif cezalar uygulama ihtimali ortadan kaldırılmıştır. VI(I). James’in İngiltere’de cadılık ile daha etkin mücadele etmek amacıyla yeni bir yasal düzenlemeye gitmesi, James’in cadılık konusuna olan özel ilgisi ve cadılıkla mücadeleyi monarkların sorumluluğu olarak görmesi nedeniyle şaşırtıcı değildir; üstelik James’in cadılık olgusuna atfedilen anlamın İngiltere’den farklı, ama Kıta Avrupası’ndaki ile aynı olduğu İskoçya’da büyüdüğü gerçeği cadılık konusunda daha sert önlemler alma isteğini açıklayabilecek bir faktördür. Yine de tarihçiler VI(I). James dönemindeki bu yasal düzenlemenin İngiltere’de cadı davaları üzerine çok az etkisi olduğunu düşünmektedir.

İngiltere’de 1560-1707 yılları arasında yaklaşık bin kişinin cadı olduğu gerekçesi ile cezalandırıldığı sanılmaktadır; bu dönemde

nüfusu İngiltere’nin beşte biri kadar olan İskoçya’da üç, belki de dört bin kişinin cadılıkla suçlanıp cezalandırıldığı dikkate alınır (Anderson ve Gordon, 1978:176), İngiltere’de cadı avının Avrupa’nın diğer bölgelerinde olduğu kadar şiddetli olmadığı daha net anlaşılmaktadır. Tarihçiler İngiltere’de cadı avının Kıta Avrupası’nda ve İskoçya’da olduğu kadar yaygın ve şiddetli olmadığı üzerinde anlaşmaktadır ama bu durumun nedenleri hala tartışılmaktadır. Bu nedenlerin İngiltere’ye özgü olması gerektiği açıktır. İngiltere’de cadılığa dair yasal düzenlemelerin sert cezalar öngörmemiş olması nedenler arasında sayılabilir (Paxson, 1997:481). Ancak İngiltere’de cadılığa karşı sert cezaların öngörülmemiş olması cadı avının şiddetli olmamasını tek başına açıklayabilecek faktör değildir. Diğer taraftan Exeter cadı davaları örneği İngiltere’de yetkili makamların ancak bir şikâyet olduğunda harekete geçmiş olmaları nedeniyle cadı avında proaktif olmaktan çok reaktif oldukları sonucunu çıkarmaya imkân verebilmektedir (Stoyle, 2011:150). Kitlese cadı avlarının ancak yetkili otoritelerin cadı avlamakta kararlı olması halinde gerçekleşebileceği şeklindeki görüş de (Hall, 1985:256-257), halk istekli olmadıkça cadı avlarının yaygınlaşamayacağı yönündeki görüş de (Kittredge, 1917:1) İngiltere’de cadı avının yaygın olmamasını açıklayabilmektedir; zira İngiltere’de ne yetkili otoriteler ne de toplum Kıta Avrupası’ndakiler kadar cadı avına heves duymuştur. Önemli bir diğer faktör İngiltere’de cadılık ve cadılara atfedilen anlamın Avrupa’nın diğer bölgelerinden farklı olmasıdır; zaten cadılık farklı toplumlar için farklı anlamlar taşıyabilmektedir (Mesaki, 1995:162). Tüm toplumlarda cadı inancının ortak özelliği cadıların olağanüstü veya gizemli güce sahip bireyler olarak kabul ediliyor olmasıdır (Mesaki, 1995:163). Kıta Avrupası’nda ise cadılık olgusunun başlıca dört temel özelliği bulunmaktadır: doğaüstü güçlerin kötücül amaçlarla kullanılması; gece uçuşları yapmak; şeytana tapmak; şeytan ile anlaşmaya varmak (Horsley, 1979:690). Oysa İngiltere’de cadılık, hastaları iyileştirmek, hastalığa sebep olmak, kayıp eşyaları bulmak ve hazine aramak maksatlarıyla sihire başvurmak, lanetlemek, kehanette bulunmak ve hayaletlerle iletişim kurmak faaliyetlerini ifade etmekte olup (Jones ve Zell, 2005:51-54); cadılığa dair

kayıtlarda, Avrupa'nın diğer bölgelerinden farklı şekilde gece uçuşları, şeytan ile görüşme gibi eylemler ile toplu ritüellere rastlanmamaktadır (Garrett, 1977:463; MacDonald, 1986:277-278; Simpson, 1996:7). İngiltere'de cadıların Kıta Avrupası'nda ve İskoçya'da olduğu kadar kötülüğün temsilcisi olarak tasvirinin yaygınlaşmadığı da dikkat çekicidir. İngiltere'de cadı imajı, yardım istemek için komşusunun kapısını çalan, yardım alamayınca da lanet okuyarak giden yaşlı, yoksul ve yalnız kadındır (Willis, 2013:5; Simpson, 1996:6). İngiliz halkının cadılara dair korkusu cadıların kötü niyetli eylemleriyle kendilerinin ve hayvanlarının sağlığına, köye veya mahalleye zarar vermesidir; cadı suçlamalarının ve cadı davalarının asıl konusu budur; halkın asıl endişesi cadının şeytanla ilişkilendirilip ilişkilendirilmediği değildir (Simpson, 1996:6; Suhr, 2012:118). Essex bölgesindeki cadı yargılamalarına dair çalışmalar şeytan ile anlaşma, şeytana tapınma ve cadıların gece toplantıları hakkındaki teorilerin burada neredeyse hiç olmadığını göstermektedir (Simpson, 1996:6). Avrupa'da cadılık ve cadı kavramına yüklenen anlam zamanla değiştiğine, dolayısıyla *Canon Episcopi* dönemindeki cadı algısı ile *Summis desiderantes affectibus* ve *Malleus Maleficarum* dönemindeki cadı algısı farklı olduğuna göre, Kıta Avrupası'nda yaşanan değişimin İngiltere'de tam olarak karşılığını bulmadığı da açıktır; Kıta Avrupası'nda cadı şeytanlaştırılmıştır ama İngiltere'de cadı büyük ölçüde sadece sihirbaz, büyücü olarak kalmış, adeta Kıta Avrupası'nın etkisi sınırlandırılabilmiştir. Üstelik Avrupa'da değişen cadı algısı ve cadı söyleminin oluşumunda da İngiltere'nin rolü olmamıştır (Monter, 2004:106). İngiliz toplumunda elbette cadı korkusu vardır ama cadı korkusu takıntı haline dönüşmemiştir (Garrett, 1977:462). Ayrıca İngiltere'de cadılık üzerine çalışan çoğu tarihçinin de gözlemlediği gibi cadı yargılamaları Kıta Avrupası'ndaki yargılamalara göre daha az korkutucu olmuştur (Garrett, 2013:36). Kısaca İngiltere'de cadılık atipiktir (Horsley,1979:700). Diğer taraftan İngiltere'de Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi cadılıkla itham edilenlerin büyük çoğunluğunun kadın olduğu açıktır; İngiltere'de cadılıkla suçlananların %70'i kadındır; bazı tahminler %90'ı işaret etmektedir; mesela Essex bölgesinde 1560-1650

yılları arasında cadılıkla suçlanan 291 kişiden sadece 23’ü erkektir (Mencej, 2011:394). Bu durum İngiltere’de de cadılık ile cinsiyet arasında bağlantı kurulmuş olduğunu gösterdiği gibi, diğer taraftan İngiltere’de cadı avının yaygın ve şiddetli olmamasının da nedenlerinden birini teşkil etmektedir. Zira erken modern dönemde İngiltere’de kadının statüsü, Avrupa’nın hiçbir yerinde olmadığı kadar iyidir; hatta Avrupa’nın diğer bölgelerinde İngiltere “kadınlar için cennet” “kadınların eşlerini ve evlerini yönettiği” yer olarak tanımlanmaktadır (Anderson ve Gordon, 1978:177). Kadının statüsünün iyileşmesi ekonomik ve sosyal koşullara bağlanabilirse de (Anderson ve Gordon, 1978:177), belki de asıl neden ülkenin kadın monarklar tarafından yönetilebiliyor olmasıdır. İngiltere 1553-1558 yıllarında Kraliçe I. Mary, 1558-1603 yıllarında Kraliçe I. Elizabeth tarafından yönetilmiştir; tahtında kadınların oturduğu bir ülkede cinsiyetçi bir yaklaşım temelinde kadınları kötülükle özdeşleştiren ve cadılıkla itham eden yaklaşımlar, mevcut olsa bile, yaygınlaşmamıştır. Ancak I. Elizabeth döneminde cadı avında artış görülmesi bu görüşe tezatlık oluşturuyor izlenimi yaratmaktadır ama Katoliklerin I. Elizabeth’i meşru görmediği çalkantılı dönemde kadının statüsü daha kötü ve kadın Kıta Avrupası’nda olduğu ölçüde şeytanlaştırılmış olsaydı İngiltere’de cadı avına konu olan kadın sayısı çok daha fazla olabilirdi. Dolayısıyla İngiltere’de kadınlar Avrupa’nın diğer ülkelerindeki kadınlar gibi cadı avına kolayca konu olmayınca, İngiltere’de cadı avı da Kıta Avrupası ve İskoçya’daki cadı avı kadar yaygın olmamıştır.

3.Macbeth’in Cadıları

Shakespeare Macbeth adlı eserini İskoçya’nın Kralı VI. James’in İngiltere tahtına çıktığı 1603 yılından sonra kaleme almıştır. Eser hem cadı avının Avrupa’da yaygınlaşmış olduğu bir dönemde hem de İngiltere tahtında cadılık meselesini özel ilgi alanı haline getirmiş ve cadılarla mücadeleyi sorumluluk olarak üstlenmiş bir kral oturuyor iken yazılmıştır.

Shakespeare Macbeth’de İskoç beyi Macbeth’in İskoçya tahtını gasp etmesini, ülkeyi zorbaca yönetmesini ve nihayetinde tahtın meşru varisi ve destekçileri tarafından tahtan indirilişini

anlatmaktadır. Eser İskoç beyleri Macbeth ve Banquo'nun üç cadı ile karşılaşmasıyla başlar; cadılar Macbeth'e kral olacağı, Banquo'ya ise çocuklarının kral olacağı kehanetlerinde bulunur. Cadıların kendisi hakkındaki kehanetinin gerçek olacağı beklentisine giren Macbeth, kehanetin gerçekleşmesine yardımcı olmak isteğiyle Kral Duncan'ı öldürerek tahta çıkar. Macbeth'in tahtı gasp etmesine ve müteakip gerçekleşen olaylara kaynaklık eden cadıların kehanetidir. Macbeth'de cadılar kötülüğün, şeytani güçlerin temsilcisi olarak sunulmuştur (Tonge, 1932:234-236). Kötülüğün temsilcilerini hayali bir figür olarak da değil de cadı olarak sunan Shakespeare (Tomarken, 1984:82), eserde Banquo'nun ağzından cadılar hakkında "Ne? Şeytanın sözü doğru çıkıyor galiba!" ve "karanlığın temsilcileri" ifadelerini kullanmaktadır. İngiltere'de cadıları şeytanlaştıran anlayış yaygınlık kazanmamasına rağmen, Shakespeare Macbeth'de cadıları şeytanlaştıran bir anlayış sergilemiştir.

Macbeth üç cadının ıssız bir arazide kaynayan bir kazanın çevresinde toplanması ile başlar; eserin ilerleyen bölümlerinde cadılar yine kazan başında sahneye çıkacaktır. Cadı kazanı ve cadıların kazan etrafında toplanması Kıta Avrupası'ndaki cadı imajının temel unsurlarındandır (Calhoun, 1942:186). Bilindiği kadarıyla İngiltere'de cadıların kazan etrafında toplandığı yönündeki inanç yaygın değildir (Kranz, 2003:371). Diğer taraftan Macbeth'de cadılar halka olup dans ederken "cadı kardeşler el ele, gezeriz hep dere tepe, dolanırız işte böyle" sözleriyle sürekli bir arada oldukları izlenimi verirler; oysa İngiltere'deki cadı yalnız bir figürdür; birlikte dolaşan cadılar imajı bulunmamaktadır. Macbeth'de cadılar kazanın başında iken gök gürlmekte, şimşek çakmaktadır. Macbeth ve Banquo cadılar ile karşılaştığında da gök gürlmektedir. Eserde Shakespeare cadılar ve hava koşulları arasında bağlantı kurmuştur. Macbeth ve Banquo ile karşılaşan cadılardan biri;

"Kalanlar da bende zaten
Hangi limana es desem rüzgar oraya eser,
Hangi yöne dön desem pusula o yöne döner.
Şaman gibi kurusun da aklı başına gelsin;
Gece gündüz gözüne uyku girmesin.

İki gözünün kapağı da her zaman şiş kalsın;
Ömür boyu hep lanetli yaşasın.
Dokuz kere dokuz hafta dinlenemesin;
Sararsın solsun, bitsin tükensin.
Gemisi kaybolmasın kaybolmaya;
Ama fırtınada sürüklensin ordan oraya.
Bakın ne var bende”

demektedir. Burada hava durumunu etkileyebilen ve istediğinde gemileri batırabilen cadı figürü karşımıza çıkmaktadır. Katolik Kilisesi’nin cadılığa bakış açısı değişmeden, yani 14. yüzyıldan önce, Kilise cadıların hava durumunu etkileyebileceği yönündeki inancı reddetmektedir (Oster, 2004:216); bu reddediş Kilise’nin cadıların eylemlerini fantezi ve illüzyon olarak tanımlamasına uygunluk göstermektedir. Ancak Kilise’nin cadıların gerçek olduğuna ve faaliyetlerinin sonuç ürettiğine yönelik görüşü benimsemesi ile cadıların doğa olaylarını kontrol edebileceği inancı da yaygınlaşmıştır. Papa VIII. Innocent açıkça cadıların tarım mahsullerine zarar verebilecek güce sahip olduklarını belirtmiştir (Oster, 2004:217); öyle ki hava koşulları gerekçe gösterilerek yüzlerce kişi cadı olmakla itham edilmiş ve cezalandırılmıştır (Currie, 1968:10-11). Üstelik cadıların gemi batırabildiğine yönelik inanç Kıta Avrupası’nda o kadar yaygındır ki, 16. ve 17. yüzyılda cadı davalarında gemi batırma suçlaması sıklıkla yapılmıştır (Carthaigh, 1992/1993:281). Kıta Avrupası’nda olduğu gibi İskoçya’da da cadıların hava koşullarını etkileyebildiğine yönelik inanç yaygındır; oysa İngiltere’de cadıların nadiren havaya müdahale ettiğinden şüphelenilmektedir (Floyd-Wilson, 2006:147). Dolayısıyla cadıların hava durumunu etkileyebilme gücüne inanç açısından, Shakespeare’in cadıları İngiltere’dekinden ziyade İskoçya’daki ve Kıta Avrupası’ndaki cadıyı yansıtmaktadır. Diğer taraftan Macbeth’de cadının yukarıda bahsi geçen sözlerinde lanetleme vardır; lanetleme İngiltere’de de cadılara atfedilen bir özelliktir.

Macbeth’de olay örgüsüne kaynaklık eden yukarıda da belirtildiği gibi cadıların kehanetleri olmuştur; hem Macbeth’in hem Banquo’nun cadıların kehanetlerine inandığı ya da inanmak

istediği açıktır; bu durum Kıta Avrupası'nda, İskoçya'da ve İngiltere'de cadılara atfedilen kehanette bulunma özelliğini yansıtmaktadır.

Macbeth ve Banquo'nun cadılar ile karşılaştığı sahnede cadılar birden yok olur; cadıların aniden yok olması karşısında Banquo şöyle demektedir:

“Suda nasıl kabarcık olur ve yok olursa,
Bunlar da toprağın kabarcığıydı herhalde
Ve birden yok oldular.
Nereye gittiler acaba”

Macbeth yanıt verir:

“Havaya karıştılar.
Bedenleri varmış gibi görünürken
Eriyip uçuverdiler,
Nefes, rüzgar içinde nasıl kaybolursa,
Öyle kayboldular.
Keşke biraz daha kalsalardı”

252

Shakespeare'in burada okuyucu ve seyircisine aktardığı cadı yine İskoçya'da ve Kıta Avrupası'ndaki cadıdır; zira buralarda cadıların havada uçabildiğine, uçarak yolculuk yapabildiğine inanılmaktadır; VI(I). James de *Daemonologie* eserinde cadıların uçabildiğine inandığını belirtmiştir (Calhoun, 1942:187); oysa bu inancın İngiltere'de yaygın olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır.

Macbeth'in başında üç cadı bir kazan etrafında toplanmışken, cadılardan biri diğerlerine “tamam geldim tekir kedi!” demektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde bir mağarada kaynayan bir kazanın etrafında toplanan cadılardan biri “tekir kedi üç kere miyavladı”, diğeri “üç artı bir kere inledi kirpi”, bir diğeri “vakit geldi, vakit geldi! diye bağıyor karakuş” demektedir. Avrupa'da hayvanlar cadı imajının parçasını teşkil etmektedir; cadının etrafı çoğu zaman hayvanlarla çevrilidir; cadı hayvanlar ile iletişim kurabilmekte ve hayvan figürüne dönüşebilmektedir, bu özellikleri cadının doğüstü güçleri olduğunun da kanıtıdır (Spoto, 2010:61). İngiltere'de de cadılara hayvanların eşlik ettiğine inanılır (Murray, 1918:101-104) ama cadıların şekil değiştirebileceği inancı yaygın değildir (Simpson,1996:6). Oysa

Macbeth’in cadıları şekil değiştirebilmektedir; cadılardan biri şöyle der;

“O zaman ben de ne yaparım,
Hemen bir kuyruksuz fare olur,
Atlarım kalbura, düşerim herifin peşine.
Yaparım mı yaparım, yaparım, yaparım”

Avrupa’da cinsiyet ve cadılık arasında kurulan bağlantı cadıların görsel sunumunu kadın olarak yaygınlaştırmıştır (Spoto, 2010:60); cadı-kadın imajında cadı genç ve güzel olabileceği gibi yaşlı da olabilmektedir (Duni, 2009:1272). Macbeth’de Banquo’nun cadıları gördüğünde cinsiyetlerinden emin olamaması Shakespeare’in cadıların cinsiyeti konusunda belirsizlik yaratmak istediği izlenimini oluşturabilmektedir; zira Banquo şöyle demektedir;

“Hey, bunlar da ne?
Şu kırışık suratlara, şu paspal giysilere bakın;
Bu dünyadan değililer sanki,
Ama karşımızdalar!...
Canlı mısınız, cansız mı?
Konuşabilir misiniz bizimle?
Her biriniz buruşuk parmağını,
O kuru dudağına götürdüğüne göre,
Beni anlıyor gibisiniz.
Kadınsınız diyeceğim ama,
Sakallarınıza bakınca aklım karışıyor.”

Ancak Shakespeare’in Macbeth’de cadılar için kullandığı *weird sisters* kavramı yazarın cadılara cinsiyet atfettiğinin göstergesi olarak okunabilir.

Kehanette bulunma ve lanetleme özellikleri açısından İngiliz toplumunun cadı algısını yansıtan Macbeth’in cadıları karmaşıktır; kehanette bulunur, lanetler; insandır ama anında ortadan kaybolma yeteneği gibi doğaüstü güçlere sahiptir; kadındır ama sakallıdır; iblisler veya perilerle bağlantılıdır (Kranz, 2003:368), şekil değiştirebilir, hayvan figürüne dönüşebilir. Shakespeare İngiltere’de ve Kıta Avrupası’nda cadılara atfedilen özellikleri

adeta kombinlemiştir ama Kıta Avrupası'ndaki cadı özelliklerinin ön plana çıktığı da aşıkardır. Bu durum Shakespeare'in Macbeth'i kaleme alırken Kıta Avrupası'nda şekillenen cadı olgusundan etkilenmiş olduğunun göstergesidir. Dolayısıyla Shakespeare'in cadıları İngiliz toplumuna özgü cadılar olmaktan öte, VI(I). James'in varlığına inandığı Kıta Avrupası'nın cadılarıdır; ancak her halükârda Protestan reformasyon sürecinden geçen İngiltere'de Macbeth'in cadıları İngiliz toplumunun aşına olmadığı varlıklar değildir.

Sonuç

Avrupa'da cadı mitinin oluşumuna en büyük katkıyı Katolik Kilisesi'nin cadılığa dair zaman içinde değişen tutumu yapmıştır. Cadılığı fantezi ve illüzyon olarak gören Katolik Kilisesi 14. yüzyılda sapkın olarak nitelendirdiği akımlarla mücadele sürecinde cadıların gerçek olduğu ve faaliyetlerinin ise sonuç ürettiği görüşünü benimseyerek cadı avı başlatmıştır. 16. yüzyılda başlayan Protestan reformasyon süreci ise cadı avının din savaşlarının bir nevi tezahürüne dönüşmesine sebep olunca Avrupa'da cadı avı hızla yaygınlaşmış ve şiddetlenmiştir. Avrupa'da 14. ve 17 yüzyıllar arasındaki tarihi kesite cadı avı damgasını vurmuştur.

16. ve 17. yüzyıllar İngiltere'de cadı avının arttığı dönem olmuştur ama İngiltere'deki cadı avı Kıta Avrupası'nda ve İskoçya'da olduğu kadar yaygın ve şiddetli gerçekleşmemiştir.

İngiltere'de cadı avının yaygın ve şiddetli olmamasının İngiltere'ye özgü tarihsel, sosyolojik, kültürel ve hukuksal nedenleri vardır; İngiltere'de cadı ve cadılığa atfedilen anlamın Kıta Avrupası'ndaki ile İskoçya'dakinden farklı olması bu nedenler arasında öne çıkmaktadır. İngiltere'de cadılık kökleri esas olarak ev yaşamına/özel yaşama dayanan, cadıların toplanıp ritüel yapması gibi egzotik kıtasal özelliklerden hiçbir iz göstermeyen, sade ve "primitif" bir olgudur (Calhoun, 1942.184). Oysa Shakespeare tarafından kaleme alınan ve olay örgüsünün merkezinde cadıların olduğu Macbeth'teki cadılar görüntüleri, eylemleri ve söylemleri itibarıyla sade ve "primitif" bir olguyu değil, Kıta Avrupası'nda ve İskoçya'da cadılara atfedilen özellikleri

yansıtmaktadır; bu cadılar havada uçabilmekte, aniden yok olabilmekte, hava koşullarını etkileyebilmekte, gemileri batırabilmekte, şekil değiştirebilmekte ve toplanıp ritüel yapmaktadır. İngiliz olan Shakespeare'in eserinde cadılara dair kıtasal özellikleri ön plana çıkarmasının nedeni dönemin koşullarında aranmalıdır; zira Shakespeare Macbeth'i kaleme aldığında Protestan reformasyon sürecinin sürdürüldüğü İngiltere'de cadı avı artmıştır ve İngiltere tahtında Kıta Avrupası'ndaki cadı inancının benimsendiği İskoçya'da yetişen, cadılık üzerine bir monark tarafından kaleme alınmış tek eser *Daemonologie*'ye imza atan ve tarihe cadı avcısı kral olarak iz bırakan İskoç Kral VI. James oturmuştur.

Macbeth'deki cadılar Kıta Avrupası'nda hem Katolik Kilisesi hem Protestanlık tarafından şekillenen ve Kral VI(I). James'in de benimsediği cadı olgusunu yansıtmaktadır; kısaca Shakespeare'in cadıları VI(I). James'in cadılarıdır.

Kaynakça

- Anderson, A. ve Gordon, R. (1978). Witchcraft and the Status of Women-The Case of England. *The British Journal of Sociology*, 29(2), s. 171-184.
- Bailey, M. D. (2001). From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages. *Speculum*, 76(4), s. 960-990.
- Barstow, A. L. (1988). On Studying Witchcraft as Women's History: A Historiography of the European Witch Persecutions. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 4(2), s. 7-19.
- Ben-Yehuda, N. (1980). The European Witch Craze of the 14th to 17th Centuries: A Sociologist's Perspective. *American Journal of Sociology*, 86(1), s. 1-31.
- Ben-Yehuda, N. (1981). Problems Inherent in Socio-Historical Approaches to the European Witch Craze. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20 (4), s. 326-338.

- Calhoun, H. V. (1942). James I and The Witch Scenes in Macbeth. *The Shakespeare Association Bulletin*, 17(4), s. 184-189.
- Carthaigh, C. M. (1992/1993). *The Ship-Sinking Witch: A Maritime Folk Legend from North-West Europe*. Paper Presented at the Nordic-Celtic Legend Symposium, s. 267-286.
- Currie, E.P. (1968). Crimes without Criminals: Witchcraft and Its Control in Renaissance. *Law & Society Review*, 3(1), s. 7-32.
- Curry, W. C. (1933). The Demonic Metaphysics of "Macbeth". *Studies in Philology*, 30(3), s. 395-426.
- Darr, O. A. (2017). Reviewed Work(s): Witchcraft, Witch-Hunting, and Politics in Early Modern England by Peter Elmer. *Renaissance Quarterly*, 70(4), s. 1576-1578.
- De Angelis, L. (2019). Witch Hunting 16th and 17th Century England. *The Histories*, 8(1), s. 1-10.
- Duni, M. (2009). Reviewed Work(s): The Appearance of Witchcraft: Print and Visual Culture in Sixteenth-Century Europe by Charles Zika. *Renaissance Quarterly*, 62(4), s. 1271-1273.
- Garrett, C. (1977). Women and Witches: Patterns of Analysis. *Signs*, 3(2), s. 461-470.
- Garrett, J. M. (2013). Witchcraft and Sexual Knowledge in Early Modern England, *Journal for Early Modern Cultural Studies*. 13(1), s. 32-72.
- Floyd-Wison, M. (2006). English Epicures and Scottish Witches. *Shakespeare Quarterly*, 57(2), s. 131-161.
- Hall, D. D. (1985). Witchcraft and the Limits of Interpretation. *The New England Quarterly*, 58(2), s. 253-281.
- Horsley, R. A. (1979). Who Were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials. *The Journal of Interdisciplinary History*, 9(4), s. 689-715.

- Jones, K. ve Zell, M. (2005). The Divels Speciall Instruments: Women and Witchcraft before the Great Witch-Hunt. *Social History*, 30(1), s. 45-63.
- Kittredge, G. L. (1917). A Case of Witchcraft. *The American Historical Review*, 2(1), s. 1-19.
- Kranz, D. L. (2003). The Sounds of Supernatural Soliciting in Macbeth. *Studies in Philology*, 100(3), s. 346-383.
- Lehmann, H. (1988). The Persecution of Witches as Restoration of Order: The Case of Germany 1590s-1650s. *Central European History*, 21(2), s. 107-121.
- MacDonald, M. (1986). Women and Madness in Tudor and Stuart England. *Social Research*, 53(2), s. 261-281.
- Mencej, M. (2011). The Role of Gender in Accusations of Witchcraft: The Case of Eastern Slovenia. *Cesky lid*, 98(4), s. 393-412.
- Mesaki, S. (1995). The Evoution and Essence of Witchcraft in Pre-Colonial African Societies. *Transafrican Journal of History*, 24, s. 162-177.
- Monter, W. (2004). Review:Re-Contextualizing British Witchcraft. *The Journal of Interdisciplinary History*, 35(1), s. 105-111.
- Murray, M.A. (1917). Organisations of Witches in Great Britain. *Folklore*, 28(3), 228-258.
- Murray, M. A. (1918). Witches' Familiars in England. *Man*, 18, s. 101-104.
- Oster, E. (2004). Witchcraft, Weather and Economic Growth in Renaissance Europe. *The Journal of Economic Perspective*, 18(1), s. 215-228.
- Paxson, J. J. (1997). Theorizing the Mysteries' End in England, the Artificial Demonic, and the Sixteenth-Century Witch-Craze. *Criticism*, 39(4), s. 481-502.
- Robbins, R. H. (1963). The Imposture of Witchcraft. *Folklore*, 74(4), s. 545-562.

- Schoeneman, T. J. (1975). The Witch Hunt as a Culture Change Phenomenon. *Ethos*, 3(4), s. 529-554.
- Schuyler, J. (1987). The 'Malleus Maleficarum' and Baldung's 'Witches' Sabbath. *Notes in the History of Art*, 6(3), s. 2-26.
- Shakespeare, W. (2019). *Macbeth*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Simpson, J. (1996). Witches and Witchbusters. *Folklore*, 107, s. 5-18.
- Smith, P. (1992). A Quantitative Evaluation of Demographic, Gender and Social Transformation Theories of the Rise of European Witch Hunting 1300-1500. *Historical Social Research*, 17(4), s. 99-127.
- Spoto, S. I. (2010). Jacobean Witchcraft and Feminine Power. *Pacific Coast Philology*, 45, s. 53-70.
- Stoyle, M. (2011). It Is But an Olde Wytche Gonne: Prosecution and Execution for Witchcraft in Exeter, 1558-1610. *History*, 96(2), s. 129-151.
- Suhr, C. (2012). Publishing for the Masses: Early Modern English Witchcraft Pamphlets. *Neuphilologische Mitteilungen*, 113(1), s. 118-121.
- Tomarken, E. (1984). The Witches in Macbeth: Samuel Johnson's Notion of Selective Empathy. *CEA Critic*, 47(1/2), s. 78-89.
- Tonge, M. (1932). Black Magic and Miracles in Macbeth. *The Journal of English and Germanic Philology*, 31(2), s. 234-246.
- Vanysacker, D. (2010). Reviewed Work(s): Witchcraft and the Act of 1604 (Studies in Medieval and Reformation Traditions 131) by John Newton and Jo Bath. *Church History and Religious Culture*, 90(4), s. 697-699.
- Willis, D. (2013). The Witch-Family in Elizabethan and Jacobean Print Culture. *Journal of Early Modern Cultural Studies*, 13(1), s. 4-31.